

finestra

Marina Garcés

“L’esperit il·lustrat davant l’epidèmia de la por”

Lliçó Inaugural Josep Irla 2020-2021

Celebrada a la Universitat Pompeu Fabra el 10 de novembre del 2020

Fotografia: Fundació Josep Irla

Ens atrevim a pensar? O pensem els límits del nostre coneixement? El pensament crític és el fonament del treball de la filòsofa Marina Garcés (Barcelona, 1973), ja sigui en els diferents llibres que ha publicat, en la tasca acadèmica que desenvolupa a la Universitat Oberta de Catalunya o en les seves col·laboracions als mitjans de comunicació. La construcció de la por, i com aquesta vertebrava el debat públic actual, constitueixen les reflexions centrals d'aquesta conferència en el marc de la Lliçó Inaugural Josep Irla 2020-21, realitzada a la Universitat Pompeu Fabra el novembre de 2020. Per Garcés, la por és una de les epidèmies intel·lectuals que pateix, avui dia, la humanitat.

Prendre la paraula és obrir esclatxes. Veníem de la societat del soroll, de la banalitat, de l'opinió, de la comunicació desbaratada i de la informació poc contrastada. Actualment, aquest gran basar de la paraula ha esdevingut un soroll de fons dins de la bombolla en què cadascú de nosaltres sobreviu, si ho ha fet, a la pandèmia i als seus efectes sobre la salut física, mental i social. Obrir esclatxes és interrompre el soroll de fons que ens distreu sense fi, però també trencar una immunitat que busquem aconseguir respecte a la Covid-19, però que no pot convertir-se, al mateix temps, en una immunitat afectiva i mental. La immunitat o ho és de la comunitat, o va contra ella. Aquestes dues paraules s'oposen en els seus respectius prefixes. El que un nega, l'altre ho agermana. Però més enllà de la filologia, en el terreny de la vida en comú aquests dos termes es contradueixen tant com es necessiten. La immunitat, per a ser-ho, o és compartida, oberta i justa, o esdevé un bé privat i ens priva, alhora, de la base del vincle. O es contagia de l'existència dels altres, també dels virus, o s'aïlla en l'horitzó de la seva pròpia extinció.

Per obrir esclatxes no cal saber-ho tot. Prendre la paraula i pensar junts allò que ens passa vol dir exposar-nos, fins i tot, a no saber què dir, a no saber què pensar. Vol dir exposar-nos a allò que, literalment, no està escrit. Com fer-ho? Podem fer-ho sense que la por a aquests espais en blanc, potser ja molt foscos, siguin els pous d'on s'alimenten velles i noves pors? Podem atrevir-nos a pensar allò desconegut, doncs, sense que ens domini la por?

La pandèmia com a cruïlla

Al llarg d'aquest 2020, per a molts un any malèfic, el nostre vocabulari s'ha omplert de paraules com incertesa, imprevist, inesperat... diferents maneres dir que la por té a veure amb el que no és prou cert, amb el que no havíem previst o amb el que no esperàvem. Ens fa por no controlar, no predir, no garantir, no assegurar. Tenim mentalitat de client d'agència d'assegurances. Però estem parlant de vida i de mort, de virus i dels seus efectes, de maneres de produir i de consumir en un món que no s'ha trencat d'un dia per l'altre, sinó que ja feia temps que provocava i

El problema no és només que hi hagi una causa més de mort, és que de sobte no sabem a què anomenem món ni quina serà la forma de la següent normalitat

anunciava més desgràcies d'abast planetari. Sabíem molt respecte a allò que ara ens arriba com si ens ho poguéssim esperar d'alguna manera. Teníem molt de coneixement respecte a un present que, malgrat tot, no havíem temut ni preparat. Ha irromput entre nosaltres i s'ha fet virus. Però el cos d'aquest virus, invisible a ulls nus, és on es troben i se separen el nostre coneixement i el nostre desconeixement, dels límits del que som capaços de pensar a propòsit del món però, sobretot, de nosaltres mateixos.

Situats en la cruïlla d'aquest virus i de la situació de pandèmia que ha obert en les nostres vides, podem preguntar-nos: què ens fa més por, d'aquesta situació: el que sabem o el que no sabem? Què ens fa més por, tot allò que anem coneixent sobre la nova malaltia i els seus efectes, sobre les seves conseqüències socials i econòmiques, que es fan més profundes cada dia, i sobre l'horitzó de noves formes de governança i de control que dibuixa? O ens fa més por tot el que no sabem encara, les incerteses que s'amaguen en un ésser que muta, entre la vida i la mort, i s'infiltra en-

tre nosaltres mentre va esmicolant qualsevol vestigi d'allò que reconeixíem com a normalitat? Perdem vides i perdem els referents. La conjunció de les dues pèrdues és el que fa més por. Perquè de vides portem perdent-ne moltes, sense descans, i no precisament per causes naturals: a les fronteres, a les carreteres, a les guerres, als hospitals oncològics, als bressols dels països pobres, a les ciutats contaminades del món sencer i en el silenci dels suïcidats, cada cop més nombrosos... Totes aquestes vides es perdien i se segueixen perdent però cabien entre els referents que componien la nostra normalitat. Sabíem que hi eren. Hi comptàvem, perquè els comptaven i els donaven per comptabilitzats en el que en dèiem món. I ara? Ara el problema no és només que hi hagi una causa més de mort, és que de sobte no sabem a què anomenem món ni quina serà la forma de la següent normalitat. Per tant, repetim la pregunta: en aquesta cruïlla que és la pandèmia, què ens fa més por, el que sabem o el que no sabem? I com podem posar-nos a pensar sense que ni l'una ni l'altra por tanquin novament les esclotxes necessàries per fer-ho?

L'any de la ciència

S'acaba 2020 i la promesa d'una vacuna prou efectiva sembla haver-se fet realitat. Amb aquesta vocació de síntesi que acostumen a tenir els darrers dies de l'any, hi ha veus que han corregut a batejar aquest com l'any de la ciència. L'esforç col·lectiu per arribar més ràpid que mai a una vacuna contra el virus ha estat part de l'espectacle seguit minut a minut pel conjunt de l'audiència mundial, o sobretot per aquella part de l'audiència que comptem que la vacuna ens pot arribar aviat. N'hi ha que segurament també compten, dins dels paràmetres de la seva normalitat, que seran els darrers a rebre-la, si és que realment acaba arribant a tot arreu del planeta. L'any de la ciència, doncs, és el que conjuga sense contradicció la celebració de la recerca amb una nova normalització de la desigualtat.

Per una altra banda, l'any de la ciència també ha vist estendre's l'ús d'una altra paraula, «negacionisme», que teníem associada a aquells que refusen l'origen no diví de la Terra, o banalitzen l'Holocaust, i que ara veiem també negant des de la perillosi-

La disputa, doncs, s'ha situat entorn del coneixement verificable i en les diferents posicions que ha articulat: des de la creença cega que la ciència salva, fins la seva més absoluta negació

tat del virus fins a la seva existència o la fiabilitat dels seus tractaments. La disputa, doncs, s'ha situat entorn del coneixement verificable i en les diferents posicions que ha articulat: des de la creença cega que la ciència salva —sigui com sigui, la produeixi qui la produeixi, es comercialitzi com es comercialitzi...— fins a la seva més absoluta negació.

Aquesta situació redueix les posicions a estar o a favor o en contra de la ciència, com si fos un partit de futbol o una disputa entre els membres d'un matrimoni irreconciliable. Com si la ciència fos un ens que existeix per si mateix i no un conjunt obert de pràctiques, coneixements, institucions, pressupostos, cultures... que de manera dinàmica i conflictiva elaboren visions del món i relacions possibles amb la seva realitat. Novament, ens trobem amb una concepció del coneixement que talla i oposa el saber i el no saber i els converteix en dues posicions oposades o respectivament temudes. No tenim altre espai per pensar que aquest? És aquesta l'única esclatxa possible? Si ens hi quedem, on ens pot portar? O més aviat, on ens pot deixar?

El domini de la por

En temps on la incertesa es percep com una amenaça, la por retorna com un element i com un aliment del domini. Però no sempre es governa a través de la por. Hi ha sistemes, com per exemple la societat de consum, que necessiten de certes dosis de confiança en el futur per impulsar la despesa i la inversió, el desig de començar moltes vides i de reinventar-se una i una altra vegada. Sistemes en què el risc és sinònim d'aventura i la inseguretats una promesa de millora. El capitalisme neoliberal de les darreres dècades ha combinat aquest esperit del risc, del creixement i de la llibertat, amb una defensa de l'ordre que ha externalitzat la guerra, les formes més dures de repressió i els efectes de la devastació tant social com ambiental. La por tenia a veure amb un defora del camp de joc de les oportunitats, de les promeses cada cop més grans de present i de futur. Ara aquesta ficció s'ha esberlat, i les esclatxes, més que per pensar, són els intersticis a través dels quals la por s'infiltra i s'inocula també entre les vides dels qui es creien salvats. Per tant, no és que torni la por, sinó que torna aque-

lla por que havia estat externalitzada i desigualment repartida en el camp de joc de la globalització.

La por, però, no és mai un fet empíric. És una emoció que vincula allò objectiu i allò subjectiu, les condicions materials d'una determinada situació i la manera com és percebuda i viscuda. Passi el que passi, activa la pregunta: fins on em/ens pot posar en perill? És l'emoció, doncs, que fa aparèixer la vulnerabilitat d'un límit entre nosaltres i el món, on el que està en joc és alguna cosa que associem a la nostra seguretat. Poden ser seguretats físiques o materials, però també afectes, idees o símbols. Per això la por, que mai no és nova sinó que sempre torna encara que sigui amb rostres nous, pot ser agregadora o desagregadora. Pot reunir entorn d'aquest límit, o deixar-nos cadascú en una banda, separats o directament enfrontats.

El poder polític —i les seves diferents expressions, econòmiques, religioses, culturals...— sempre ha sabut fer ús d'aquests límits, de la seva localització, de les seves maneres d'aparèixer i de desaparèixer, de com agrupar o separar els indivi-

El que se'n diu polarització no respon tant a una nova ideologització o politització de la societat, sinó a aquesta reducció reactiva dels comportaments a través de la por

des i els grups socials respecte a ells, com interioritzar-los o com reforçar-los... Governar a través de la por és un art molt antic. Té dimensions estètiques, penals, institucionals, repressives... Però més enllà de la col·lecció massa òbvia de la seva casuística, el que és interessant és com permet organitzar no només els grups sinó els comportaments humans. El domini a través de la por reconduïx els comportaments humans a un codi binari que els porta a situar-se o bé a l'ofensiva o bé a la defensiva. Defensar-se o atacar: és el codi de comportament més senzill. Per això és tan útil a l'hora d'organitzar les interaccions en la complexitat gairebé infinita de la xarxa. Fem el que fem, diguem el que diguem, ens comuniquem amb qui ens comuniquem, la tendència general és a la defensa o a l'atac. És el que se'n diu polarització, i que no respon tant a una nova ideologització o politització de la societat, sinó a aquesta reducció reactiva dels comportaments a través de la por.

En un escenari dominat per una por inespecífica, què hi pot el pensament? Obrir esclatxes no

és precisament fer més insegura encara la relació amb les fràgils representacions del món de què disposem? Sempre hi ha una veu que en temps de crisi amonesta a qui s'atreveix a pensar: «ara no és el moment de posar les coses encara més en qüestió», «el pensament és un exercici per a rics o per a temps de bonança», «els problemes urgents necessiten de respostes urgents»... són retòriques del sentit comú que converteixen el pensament en un luxe, en un excedent, en un divertiment per a temps ociosos. Li treuen, així, la seva principal virtut —és a dir, la seva força i el bé que genera—: pensar no és negar les pors, sinó la disposició que ens permet travessar-les. Com ho fa? Pensar és precisament allò que fem quan ens atrevim a relacionar el que sabem i el que no sabem. Pensar és estar en un llinar on el coneixement i el desconeixement no s'oposen ni s'enfronten, sinó que s'enllacen en forma de pregunta, de problema, de recerca o d'experimentació. És un art del límit, del llinar, de l'abisme. Una relació amb la por, que no es deixa dominar pels seus codis ni pels seus efectes.

L'escenari del dogmatisme

Si el pensament és una determinada relació amb la por, queda clar que no és la por en ella mateixa el que impedeix pensar, sinó les formes de domini que fonamenta i alimenta. Prenguin la forma que prenguin, tenen com a comú denominador el dogmatisme. Hi ha dogmatismes en majúscula, perquè els associem a les grans construccions religioses o polítiques, però també hi ha moltes formes de dogmatisme banal que organitzen avui una esfera pública on es fa molt difícil pensar.

El dogmatisme no és el mateix que la convicció. Tampoc s'ha de confondre amb la creença. Podem tenir conviccions fortes i creences profundes, però no mantenir una posició dogmàtica respecte a elles. La claredat d'idees, la fortalesa dels valors o la solidesa d'una adhesió cap a unes persones o idees poden ser, alhora, la base a partir de la qual entrar en relació d'escolta, d'interrogació, de discussió i de contrargumentació amb d'altres. Precisament aquesta relació basada en la dissonància és la que ens obliga a un constant exercici del pensament com a exposició i

El que caracteritza el dogmatisme, sigui del tipus que sigui, és el fet que presenta les seves posicions com a inqüestionables

no com a autocomplaença o autorrepresentació.

El que caracteritza el dogmatisme, sigui del tipus que sigui, és el fet que presenta les seves posicions com a inqüestionables. O més encara: el fet que siguin inqüestionables és precisament el que les fa valuoses. Hi ha règims discursius en què aquest element no només és així, sinó que aquesta n'és la seva raó de ser: em refereixo, en concret, a un element com la fe per a la religió cristiana, segons la qual precisament el valor de la fe és el seu caràcter de dogma. Si la fe fos qüestionable per al creient, no seria una veritat revelada. Seria una altra cosa. Durant molts segles, com sabem, l'espai polític de l'Occident cristià s'ha solapat i construït sobre les mateixes bases de la fe, així com en les seves institucions i autoritats. A vegades sembla que hi tornem i que el dogma, ja no només religió, converteixi l'exercici de la vida política en un constant acte de fe.

N'és prova la manera com una visió del món de tipus neoescolàstic s'imposa, cada cop més, en cada una de les representacions que ens fem

del món. Creguem o no en el més enllà o en un Déu capaç de jutjar la nostra acció, el que actualitza el present escenari de por i de dogmatisme és l'horitzó de la condemna o de la salvació. Cada nova crisi que aprofundeix la desorientació del segle XXI, renova un imaginari o bé de la salvació o de l'apocalipsi. L'atac terrorista a les Torres Bessones de Nova York el 2001 va desfermar una guerra global contra el terrorisme que semblava una nova croada contra l'infidel planetaritzat. La crisi econòmica del 2008 havia de ser el bressol d'un capitalisme de rostre humà, com si el capitalisme pogués redimir-se en la innocència. El que en diem la crisi ambiental és o bé un apocalipsi en temps real o bé la promesa d'un renaixement de color verd... I la pandèmia, que ha irromput a les vides del conjunt de la humanitat entre el 2019 i el 2020, té tots els elements d'una plaga bíblica que ha vingut a recordar-nos que no hem fet encara tot el camí que ens ha de salvar... o que només és la primera de totes les catàstrofes que han de venir.

La condemna o la salvació no es qüestionen, no es pensen, no se sot-

meten a crítica o discussió. Passen. Tenen lloc. Ens estan destinades o ens cauen a sobre. Poden ser, com a molt, una victòria o una rendició. Però sigui com sigui, ens lliguen a una representació del món dominada, també, per un codi binari organitzat per la por: si els comportaments s'organitzen a l'ofensiva o a la defensiva, els destins es representen com a camins de condemna o de salvació.

Temor o esperança: la superstició

El filòsof del segle XVII Baruch Spinoza (1632-1677) va explicar molt bé com funciona aquest mecanisme que impedeix que el pensament pensi. No en deia dogmatisme, feia servir una paraula que potser per a nosaltres ha quedat massa vinculada als gats negres, els números màgics i les escales obertes: la superstició. El problema, però, no són aquestes supersticions més o menys folklòriques, sinó que donem a qualsevol coneixement, idea o informació el caràcter de superstició.

Què caracteritza una superstició? Segons Spinoza, és una alteració dels afectes dominada per la por o per

La por, com l'esperança, que segons Spinoza no es poden tenir una sense l'altra, són passions tristes que inverteixen la nostra percepció de l'alegria i de la llibertat

la seva altra cara, l'esperança. Així ho explica al seu llibre més conegut i més odiat per totes les ortodòxies del seu temps i posteriors: l'*Ètica*. Spinoza no nega l'existència de la por o de l'esperança, sinó el fet que dominin les nostres idees o representacions. És aleshores quan tot coneixement queda lligat, només, a allò que ens permet esperar o témer. No poder pensar és, d'aquesta manera, no poder-se pensar més enllà del temor o de l'esperança. Tant la por com l'esperança, que segons Spinoza no es poden tenir una sense l'altra, són passions tristes que inverteixen la nostra percepció de l'alegria i de la llibertat.

Podríem pensar que, definida així, la superstició només pot ser una eina religiosa o cultural, però per a Spinoza és el principal dispositiu polític i la base de tota servitud. Així ho desenvolupa també al *Tractat teològic polític*, on precisament destina totes les seves pàgines a desmuntar els seus efectes d'engany i de dominació. La dominació més efectiva no és la que s'imposa, sinó que la que fa aparèixer la pròpia servitud com quelcom a desitjar i per la qual cosa lluitar. Aquesta és la realitat política de la

superstició i el seu efecte distorsionador sobre el coneixement lliure i els seus efectes polítics. Podríem dir que la superstició no només és font d'engany sinó que és, sobretot, una fàbrica de tristesa. Despotència la capacitat que tenim de pensar, de conèixer i de decidir, perquè sotmet qualsevol d'aquestes dimensions de la vida a un horitzó de finalitats que només estan en la nostra imaginació i que només se'ns poden presentar sota aquesta forma de premi/càstig.

Actualment, la nostra imaginació s'ha omplert d'escenaris utòpics i distòpics. Ho veiem a la indústria audiovisual, a la literatura, fins i tot en part de la recerca tecnocientífica i en els seus projectes de salvació. El que és curiós és que en aquest present tan allunyat del món teològic del segle XVII, aquests escenaris utòpics i distòpics segueixen dominats per la por i l'esperança encara que ja no els atribuïm a cap Déu en concret. El que està clar és que tots ells apunten a horitzons posthumans, ja siguin sense humans o amb humans que han deixat de ser-ho gràcies a les seves mutacions —genètiques, tecnològiques... Curiosament, qualsevol futur supersticiós tendeix a prendre forma

d'un «després sense nosaltres». Ens arribem a imaginar el renaixement de la vida al planeta sense humans, o la seva total devastació, l'arribada d'éssers de tota mena o la fugida d'uns humans posthumans a colonitzar altres planetes... La nostra imaginació té espai per a totes les formes del temor o de l'esperança, menys el de pensar de nou la nostra relació amb aquest món.

L'esperit il·lustrat

Davant del poder del dogmatisme i de la superstició, és recurrent invocar l'esperit il·lustrat, és a dir, la confiança en el coneixement, la ciència, l'educació i la cultura com a elements fonamentals del progrés i de la transformació social. És freqüent sentir discursos encapçalats pel famós «Sapere Aude» kantianà [Atreveix-te a pensar], però que no acostumen a anar més enllà d'una declaració de bones intencions o una invocació nostàlgica.

El problema d'aquestes referències és que acostumen a ser invocades de manera també supersticiosa, en el sentit spinozià. Funcionen de

La raó humana, perquè està arrelada a l'experiència finita, corporal i sensorial, és una raó fràgil que només pot aspirar a formes de coneixement temptatives i parcials

manera retroutòpica, com un imaginari estandarditzat que ens dona el paràmetre o bé de la nostra sort, o bé de la nostra desgràcia. A partir d'una imatge idealitzada i acrítica del passat, ens situen en el camí inconclús de la llum, o en el seu després, abocat a la foscor pòstuma. Des d'aquestes visions, «el dur treball de la cultura», segons l'expressió de Georg Hegel (1770-1831), perd el caràcter de labor i de disputa i es converteix, també, en un element de salvació. És el que passa quan davant de qualsevol del nostre temps i davant de la dificultat de fer-hi front, es conclou: «només l'educació ho pot resoldre», «cal més cultura», o expressions similars. Són expressions equivalents a l'actual «ens hem de posar en mans de la ciència». Quin poder màgic poden tenir l'educació, la cultura o la ciència per elles mateixes? Ens hem de posar a les seves mans, o són les nostres «mans» qui els hi dona forma, sentit i objectius?

Enfront d'aquesta posició supersticiosa respecte a la il·lustració mateixa, cal que ens preguntem: realment confiaven els il·lustrats en el coneixement, la cultura i l'educació? De quina manera i respecte a què? Eren

els ingenus que ara invoquem com fantasmes benèfics entre nosaltres? O en realitat ens estan plantejant uns altres reptes?

Penso que una mala comprensió retrospectiva de la il·lustració com a moviment filosòfic, polític i cultural ens impedeix veure de quina manera ens podria resultar útil, avui, el que en diem el seu esperit. No és un esperit màgic, és el llegat d'una exigència que ens cal repensar. Per trobar-la, cal que anem més enllà de les aparences i de la vulgarització de la propaganda il·lustrada i tornar-nos a preguntar: si els il·lustrats confiaven en alguna cosa, en què era realment? Que es reclamessin il·lustrats no vol dir que fossin uns il·lusos.

Si anem als textos i a les terribles disputes dels segles XVII, XVIII i part del XIX, no hi trobarem pensament màgic ni utopies ingènues de progrés basat en la ciència, sinó quelcom més interessant: el descobriment que la raó humana, perquè està arrelada a l'experiència finita, corporal i sensorial, és una raó fràgil que només pot aspirar a formes de coneixement temptatives i parcials. Lluny de l'absolut de la intel·ligència

divina, que a poc a poc es va esborrant de l'horitzó de la veritat, el coneixement per als humans és una tasca indefinida d'aproximació, d'elaboració, de treball, d'experimentació, de discussió i d'aproximació. La pròpia raó és condició dels encerts i dels errors, i el camí de la ciència està tan ple de llums com de les ombres que projecta. L'Època de les Llums és filla del Barroc: sap que no hi ha llum que no projecti ombres ni camp de visió que no deixi angles cecs, marges, distorsions i enganys.

La crítica i la confiança

L'esperit il·lustrat no es basa doncs en la promesa, sinó en l'aspiració a traçar un camí a partir de la sospita i de la crítica. La ciència, per ella mateixa, no és garantia de res. També es pot perdre en les seves pretensions i ser la base de nous dogmatismes. Des d'un punt de vista il·lustrat, que no s'ha de confondre amb les posicions científistes, historicistes i positivistes que guanyaran força durant el segle XIX; el progrés no està escrit. La millora material, ètica i social només pot ser l'efecte de la tasca incansable d'assaig i de revisió.

Per tal que el coneixement sigui beneficiós per a la humanitat, el que cal és una aproximació crítica tant a les condicions de la seva producció com a les seves conseqüències i formes de legitimació

Per tant, i resumint, allò en què realment confia l'esperit il·lustrat no és en la ciència, la cultura i l'educació, sinó en el treball constant de la crítica. Per tal que el coneixement sigui beneficiós per a la humanitat, el que cal és una aproximació crítica tant a les condicions de la seva producció com a les seves conseqüències i formes de legitimació. Qualsevol producció humana, precisament perquè és humana, cal que sigui posada sota sospita i ha de ser revisada, contrastada, renovada. Aquesta tasca de revisió constant no és un examen dut a terme des de la por o l'esperança sinó pel que podríem anomenar el dur treball de la confiança. Parafra-sejant Hegel, el dur treball de la cultura no pot ser sinó el dur treball de la confiança. La seva eina: la crítica. I això és així perquè la confiança és precisament aquella relació que no es pot donar per feta: és una relació fràgil entre el que sabem i el que no sabem tant de la realitat com dels altres.

La crítica, per tant, és l'element clau de l'esperit il·lustrat i el que més falta ens fa actualment. Debatem molt sobre canvis de paradigma, sobre quin tipus de coneixement

necessitem per a temps complexos i incerts. Ens posem en mans del nou ideal de certesa i de transparència absolutes, que depenen avui de l'acumulació de dades i del seu processament... Però amb tot això ens oblidem del missatge inicial: que per moltes dades que tinguem i molta capacitat que arribem a elaborar de gestionar-les, per molt que la Intel·ligència Artificial estigui molt per sobre de la intel·lecció humana, si no hi ha una aproximació crítica a la manera com ens relacionem amb tot això, no podem confiar en els seus beneficis reals.

La crítica és la mirada que fa possible que la sospita es transformi en confiança. Per això no és una mera emissió de judicis, sinó un art dels límits: fins on podem conèixer què, donades unes determinades condicions? I quines poden ser les conseqüències de certs sabers en funció dels seus pressupòsits, condicionaments socials i relacions de poder? Per altra banda, si tot coneixement fa emergir els seus propis límits, quines són les preguntes que desperta i que ens obliga a assumir?

L'alerta kantiana

Tot pas endavant, en qualsevol direcció, obliga a revisar i examinar els seus efectes, així com tota aspiració de la raó implica aprendre els propis límits. Potser aquesta és la principal lliçó de la filosofia kantiana. Com tota gran filosofia conté molts recorreguts i angles de lectura possibles. La seva magnitud i grandiloqüència la fa aparèixer com una filosofia sistemàtica amb aspiracions totalitzants. Però en realitat, la filosofia kantiana és una invitació a fer de la fragilitat de l'experiència el punt de partida d'un recorregut el més cert possible, d'una relació humil però exigent amb la veritat. Tota la filosofia crítica kantiana és una reiterada pregunta pel «fins on» puc anar, en cada camp de l'experiència —coneixement científic, ètica, estètica, dret, història...— donades les seves condicions i sabent que, per naturalesa, la raó humana sempre ho vol tot i per això s'equivoca quan pensa en idees totalitzants com el Món, Déu o fins i tot el Jo, que voldria ser un principi únic i fonamental. Però aprendre a pensar i desenvolupar unes ciències certes vol dir precisament aprendre els límits de cada cosa, sense renunciar

Aprendre a pensar i desenvolupar unes ciències certes vol dir precisament aprendre els límits de cada cosa, sense renunciar al sentit últim de la nostra relació amb el món

al sentit últim de la nostra relació amb el món.

Com és sabut, la filosofia kantiana construirà, a partir d'aquí, un projecte filosòfic d'ordre. La crítica de la raó és una ordenació del seu funcionament, fins i tot amb ins-tàncies sancionadores. Podríem dir que Kant és alguna cosa així com el constitucionalista de la raó il·lustrada. El seu famós assaig sobre *Què és la Il·lustració?* enuncia el conegut eslògan «Sapere aude», al mateix temps que afegeix, en una segona part del text menys lluida de citar: raoneu tant com vulgueu, però obeïu. És a dir, aquest ús lliure de la raó té límits propis, que tenen a veure amb els propis límits de les capacitats humanes, però també té límits socials i polítics, que han d'estar fonamentats, directament en l'obediència. Si la seva opció és d'ordenació i de legitimitat de l'obediència, cal entendre que aquesta discutible opció parteix de la constatació de la terrible precarietat de l'enteniment humà i no de l'apreciació contrària. Potser Kant també és víctima, al final, de la por a no saber i per això recobreix de normes tot el que s'escapa a la nostra capacitat de saber.

Val la pena llegir amb calma els dos pròlegs de la *Crítica de la raó pura*, almenys els seus respectius inicis. El pròleg de la primera edició comença amb les següents paraules:¹

«La raó humana té, en una espècie dels seus coneixements, el destí particular de veure's assetjada per qüestions que no pot apartar, ja que li són proposades per la naturalesa de la raó mateixa, però a les que tampoc pot respondre, perquè superen les facultats de la raó humana. En aquesta perplexitat cau la raó sense la seva culpa. Comença amb principis, l'ús dels quals en el curs de l'experiència és inevitable i que al mateix temps es troba suficientment garantitzada per aquesta. Amb això s'eleva —com ho porta per ella la seva naturalesa— sempre més amunt, a condicions més remotes. Però aviat adverteix que d'aquesta manera la seva tasca ha de perdre sempre inacabada perquè les qüestions mai” cesen; es veu doncs, obligada a refugiar-se en principis que excedeixen tot possible ús de l'experiència” i que, no obstant això, semblen tant lliures de sospita, que

1 Traducció a càrrec de l'edició.

fins i tot la raó humana ordinària està d'acord amb ells. Però així es precipita en obscuritats i contradiccions».

Kant ens situa, ja d'entrada, en una tensió tràgica entre el que voldríem poder pensar i el que efectivament podem conèixer. Estem en l'irresoluble. Per una banda, la pobresa i la limitació de l'experiència directa que tenim del món. Per una altra, els obscurs camins en què s'endinsa la raó quan comença a allunyar-se de la immediata i es mou més enllà, a partir de les relacions de sentit que ella mateixa pot establir. Quan la raó comença a allunyar-se, parteix de l'ombra i projecta noves ombres. L'ombra no es desenganxa mai de la labor de la raó. Per tant, no hi ha promesa de salvació. El treball del pensament no és condemnar o salvar, sinó que és treballar l'ombra i fer-ne un lloc vivible a través de la ciència, de l'ètica, de l'art...

El pròleg de la segona edició, que substituïa l'anterior, arrenca de la següent manera:²

«Si l'elaboració dels coneixements que pertanyen a l'obra de la raó, por-

2 Traducció a càrrec de l'edició.

Un esperit il·lustrat és aquell que sap que la raó és fràgil, perquè es perd i perquè arrossega amb ella una ombra

ta o no el rumb segur d'una ciència, és cosa que pot ser de seguida jutjada pel seu èxit. Quan darrere de nombrosos preparatius i arranjaments, la raó ensopega, en el moment mateix d'arribar al seu fi; o quan per assolir aquest, ha de tornar enrere una i altra vegada, i emprendre un nou camí; així mateix, quan no és possible posar d'acord als diferents col·laboradors sobre la manera com s'ha de perseguir el propòsit comú; aleshores pot tenir sempre la convicció que un estudi similar està molt lluny d'haver emprès la marxa segura d'una ciència i que, al contrari, és més bé un mer tempteig. I és ja un mèrit de la raó el descobrir, en la mesura del possible, aquell camí, encara que calgui renunciar, per va, a molt del que estava contingut en el fi que s'havia agafat abans sense reflexió».

La ciència és un camí i la raó una aventura plena de trampes. Si a la primera edició Kant ens deia que les aspiracions humanes sempre tendeixen a passar-se de frenada, a la segona ens diu que, sigui com sigui, la marxa no serà mai segura, sinó un anar a les palpentes on no deixarem d'equivocar-nos per molt que reflexionem. Un esperit il·lustrat és aquell

que sap que la raó és fràgil, perquè es perd i perquè arrossega amb ella una ombra. Això vol dir, i potser és l'aspecte més important d'aquesta reflexió, que és una raó que no pot aspirar a dominar: ni mai podrà veure-ho tot, ni mai podrà saber-ho tot.

Atrevir-se a no saber

Per això és tan important atrevir-se a saber com atrevir-se a no saber. El que passa és que sovint la segona cara d'aquest atreviment ens fa més por i conjurem, demonitzant-la, tota forma d'ignorància. Això és el que un filòsof bastant oblidat, però antecessor directe de Kant en la filosofia germànica, va posar en el centre de la seva reflexió. Em refereixo a Nicolau de Cusa (1401-1464), que precisament va dedicar una important obra al que ell mateix anomenava la «docta ignorància», és a dir, la ignorància sàvia. No es referia a la ignorància de l'home senzill o de les petites coses, sinó a la condició mateixa de la veritat: per apropar-nos a la veritat, sempre entrarem en relació, necessàriament, amb una dimensió incomprendible. Per lluny que anem en el camí de la veritat,

l'incomprendible no es desenganxarà mai de la nostra pell. Aquesta és la veritat última que s'amaga dins de cada possibilitat de coneixement i de comprensió. Qui l'oblidi estarà caient, precisament, en la reconfortant però perillosa temptació del dogmatisme, que és la pretensió de posseir plenament una veritat, fins al punt de tornar-la inqüestionable.

Ens preguntàvem a l'inici d'aquesta reflexió què ens fa més por de la situació actual de pandèmia que estem vivint: el que anem sabent o tot el que desconexem? Està clar que saber segons quines coses espanta, però encara més, que en la nostra cultura, de tipus possessiu i acumulatiu, es conjura, com si es tractés d'un abisme, qualsevol forma de no saber. Invocar un esperit il·lustrat, pel que hem vist, no és fer una crida a acumular més coneixements ni posar-se en mans de la ciència acríticament, sinó a desenvolupar aquest art dels límits en què consisteix un bon exercici de la crítica. La condició per a fer-ho no des de la por sinó des de la confiança és una, a la qual precisament tots els moviments il·lustrats han dedicat el centre de la seva atenció i del seu compromís:

No podem acostar-nos amb lluir uns bons resultats en recerca mèdica si no som una societat capaç d'interrogar-se sobre les seves condicions i les seves conseqüències, més enllà de les estrictament sanitàries

l'educació. L'educació no pot ser només un sistema d'instrucció. Quan es redueix a aquesta funció s'automatitza i mor.

Educar és una activitat que consisteix, precisament, a invitar els aprenents a saber i a no saber, a ser capaços de relacionar els coneixements que adquireixen amb els interrogants que obren, les ombres que projecten i els camins alternatius que proposen. Així, una societat ben educada no és la que disposa de molts coneixements sinó aquella en què aquestes relacions poden ser arriscades i valentes, el veritable taller on assajar, críticament, formes de convivència possible. Tornant al nostre present i a la pregunta que ens fèiem a l'inici, no podem viure l'any de la ciència sense creure i comprometre'ns amb l'educació. No podem acostar-nos amb lluir uns bons resultats en recerca mèdica si no som una societat capaç d'interrogar-se sobre les seves condicions i les seves conseqüències, més enllà de les estrictament sanitàries. No podem esperar la condemna ni la salvació, sinó fer servir les eines crítiques per a elaborar una confiança mai completa en la capa-

citat que tenim de millorar el nostre fràgil món. ■